

Izlaganje s naučnog skupa

Primljeno 27. 5. 2019, prihvaćeno za objavljivanje 10. 6. 2019.

Akademik Ivan Cvitković

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

ivo.cvitkovic@yahoo.com

RELIGIJA U RASPRAVAMA O EUROPSKOM IDENTITETU¹

Sažetak

U uvodu, kratak osvrt na knjige i radove u kojima sam već pisao o religijskim identitetima u Europi. Situacija s religijskim identitetima varira od društva do društva, od kontinenta do kontinenta. U Europi dominiraju tri tipa religijskog identiteta (crkveni, bescrkveni i „distancirani“). Jesu li u Bosni i Hercegovini, od 90-ih godina prošlog stoljeća, ojačali religijski identiteti, ili njihova „folklorna“ strana?

Potom se vraćam na sam pojam i vrste identiteta (stečeni, birani...) i njihove osnovne sociologijske karakteristike. Važnost samoidentifikacije i percepcije drugih o našem identitetu. S obzirom na višestrukost čovjekovih identiteta bit će riječi o mjestu religijskog između višestrukosti identiteta. U kojim društvenim uvjetima religijski identitet dobiva na značaju? U kakvoj je korelaciji religijski s obiteljskim, nacionalnim i profesionalnim identitetom? Što se dešava ako se odbaci religijski identitet? Bit će riječi i o mjestu i ulozi religijskih simbola u identitetima. Kakvu društvenu „igru“ mogu odigrati ti simboli. Primjeri sukoba oko religijskih simbola. Posebno će biti riječi o migracijama i religijskom identitetu Europe. Migracije dovode do povećanih kontakata različitih religijskih identiteta. Tko koga ne razumije: domicilno stanovništvo migrante, ili obrnuto? Je li se migrantski dolazak više doživljava kako susret različitih religijskih kultura nego kao susret različitih religijskih identiteta? Je li u svemu centralno pitanje odnos onih s kršćanskim i onih s muslimanskim identitetom? Doživljaj migranata kao „prijetnje“ za „kršćanski

¹ Rad je prezentiran na Međunarodnoj znanstvenoj konferenciji “Međureligijski dijalog u izazovima savremenog življenja”, koju je 3. novembra 2018. godine, povodom 25 godina svoga djelovanja, organizirao Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici.

europski identitet“. Kome smeta višestrukost religijskih identiteta u Europi? Prije svega konzervativnoj svijesti, zatim političkoj desnici koja jača u Europi i razvija mržnju prema nekršćanskim, osobito muslimanskom identitetu. Slabost ljevice da razvija drugačiji, tolerantniji model prema migrantima. Znači li to da će položaj manjina u Europi postajati sve teži. Ponešto o svetogrđu i načinima njegovog iskazivanja u Europi i kod nas. Religijski identitet u raljama kritike i umjetnosti. Dokle seže sloboda umjetničke provokacije?

U Zaključku će biti riječi o tome vode li religijski identiteti odvojenosti od drugih? Kako u društvu s višestrukim religijskim identitetima govoriti o „tuđem“ religijskom identitetu sa stajališta osobnog svjetonazora i religijskog identiteta? Jesmo li sigurni da identitetski problemi neće prouzročiti još sukoba i nestabilnosti u europskim društvima?

Ključne riječi: religijski identiteti, religijski simboli, migracije, europski identitet

* * *

O ovoj temi sam ponešto pisao u knjizi *Moj susjed musliman* (Zagreb, 2011) namijenjenoj boljem razumijevanju muslimanskog identiteta među Europljanima. Knjiga je vrlo dobro primljena u Bosni i Hercegovini i regiji. Evo, već dvije godine ANU BiH pokušava osigurati sredstva za njen prijevod na engleski jezik, ali ne uspijeva. Također, o ovome sam nešto pisao i u knjizi *Religija u raljama politike* koja bi se uskoro trebala pojaviti u izdanju ANU BiH. Nemojte mi zamjeriti ako se neki od stavova koje sam tamo iznosio ponove i u ovom izlaganju.

Situacija s religijskim identitetima varira od društva do društva, od kontinenta, do kontinenta. Europa je kontinent s najvećim brojem ateista i agnostika pa otud „zagonetka“: Je li Europa kontinent koji je napustio Boga, ili je Bog napustio Europu? Za zapadnoeuropska društva možemo reći da u njima dominiraju *tri tipa religijskih identiteta*: pored crkvenog i necrkvenog tipa religijskog identiteta, sve više postaje primjetan „distancirajući“ religijski identitet – čovjek pokazuje svoj religijski identitet u tri slučaja: rođenju, vjenčanju i pokopu. Kad je riječ o Bosni i Hercegovini, još se stavovi nisu usuglasili da li se 90-ih godina, i poslije, dogodila desekularizacija ili klerikalizacija bosanskohercegovačkog društva, klerikalizacija ili desekularizacija

javnog života? I, jesu li te okolnosti ojačale religijske identitete u Bosni i Hercegovini, ili su ih više pretvorili u folklorne?²

Pojam identiteta. Vratimo se na sam pojam identiteta. On potječe od latinskog *idem* – isto. Može biti *nasljedni* (obiteljski, nacionalni, u slučaju Bosne i Hercegovine i religijsko-konfesionalni identitet). Neki ga nazivaju (Traverso) biološkim identitetom, nečim što nam je dano i što je nepromjenljivo. Riječ je o identitetima zadanim rođenjem. Druga vrsta identiteta su *birani identiteti* (profesionalni, obrazovni, interesni, politički i sl.). Ti identiteti su subjektivni, otvoreni, donekle češće podložni promjenama nego naslijeđeni identiteti. Upravo to mnoštvo identiteta čini društveno bogatstvo. Njihova zajednička karakteristika je ograničenost: čovjek ne pripada jednom identitetu, niti se poistovjećuje samo s jednim od identiteta. Netko po religijskom identitetu može biti katolik ili pravoslavni, a po nacionalnom Poljak, Hrvat, Srbin, Rus; po političkom identitetu „ljevičar“ ili „desničar“, pripadnik „centra“; po profesionalnom identitetu limar, učitelj, liječnik, itd. Kada je riječ o religijskom (konfesionalnom) identitetu, on, naravno, podrazumijeva religijsku (konfesionalnu) samoidentifikaciju, ali i ne samo nju. Važne su i okolne percepcije: Drugi³ nas doživljavaju kao muslimane, pravoslavne, katolike... I upravo taj međuodnos sa drugima i daje prostora sociologu religije da se bavi ovom problematikom.

Mjesto religijskog između višestrukosti čovjekovih identiteta. Religija doprinosi identitetu koji, bez obzira na nacionalnu pripadnost, razvija osjećaj bliskosti i zajedništva s religijskim istomišljenicima (muslimanima, pravoslavcima, katolicima, budistima i sl.). Pokazao je to i rat u Bosni i Hercegovini 1991-1995. Već smo rekli da postoje brojni identiteti, a religijski je samo jedan od njih. Ti identiteti se međusobno prepliću, dobivaju na značaju u različitim fazama našeg života i različitim društvenim uvjetima. Dakle, u različitim okolnostima smjenjuje se značaj pojedinih identiteta. Tako će religijski identitet dobiti na značaju u

² Formalne manifestacije religijskog identiteta, a ne život sukladan etičkim porukama religijâ.

³ „Niko od nas nikad ne može znati kako izgleda u očima drugog čoveka. Jer, ako je i najbolji psiholog, on to sam ne može proniknuti, a onaj drugi neće mu to nikad u celosti, iskreno kazati. Neće hteti ili neće umeti.“ (Andrić, 2018:44)

vrijeme životnih promjena (rađanje, vjenčanje, smrt), ili u kriznim vremenima, u kojima prevladava strah od ugroženosti.

Religijski identitet je u posebno snažnoj *korelaciji* s obiteljskim, nacionalnim, pa i profesionalnim identitetom. *Od obiteljskog identiteta* nasljeđuje se, u mnogim religijskim tradicijama, religijski identitet. Dijete rođeno u Bosni i Hercegovini u obitelji s muslimanskim, katoličkim, pravoslavnim identitetom, naslijedit će muslimanski, katolički, pravoslavni identitet (stečeni identitet). Ništa manje, bar kad je riječ o Bosni i Hercegovini, nije značajan i *odnos religijskog i nacionalnog identiteta*. Nositelji katoličkog, pravoslavnog, muslimanskog identiteta su i nositelji hrvatskog, srpskog, bošnjačkog nacionalnog identiteta (uz rijetke iznimke). Time se pokazuje kako jedan identitet može utjecati na nastanak i razvoj nekog drugog. Kod mnogih naroda je religijski identitet utjecao na nastanak i razvoj nacionalnog identiteta. Takva je bila uloga budizma u nacionalnom identitetu Tajlanda, šintoizma u Japanu, katoličanstva u Argentini. Je li nacionalni identitet čvršći, stabilniji od religijskog? Religijski identitet se može mijenjati (napušta se stečeni religijski identitet i prihvata neki drugi – primjer prelazaka u sljedbe u Bosni i Hercegovini), nacionalni rijetko. Gotovo nikako.

Mnogi autori kad pišu o tzv. „svjetskim religijama” misle na religije koje nisu bitne za nacionalne identitete (nisu „nacionalne” religije poput židovstva, sipkima, šintoizma, hinduizma...). Koliko je to ispravno? Ne može se poreći da su katoličanstvo, pravoslavlje, islam, budizam... itekako utjecali na nastanak i razvoj određenih nacionalnih identiteta. Da li, i koliko, ta sprega religijskog i nacionalnog identiteta usporava i otežava sekularizaciju u mnogim društvima, to je neko posebno pitanje za rasprave.

Treći identitet s kojim je u korelaciji religijski, jeste *profesionalni identitet*. Vjernici će prije birati one profesionalne identitete koji se neće kositi s njihovim religijskim normama nego one koji će ih dovoditi u moralne dileme (recimo poziv ginekologa, zbog pobačaja i sl.).

Što se dešava ukoliko se odbaci religijski identitet? To ne mora značiti da su sve „spone popucale“ u odnosu na napušteni identitet. Oni ostaju „kulturološki“ muslimani, katolici, pravoslavni, židovi, hindusi... Istina, religijski identitet teško priznaje konkurenciju i opoziciju. Kakve sve posljedice mogu

nastati zbog odbacivanja religijskog identiteta pisao sam u nekim drugim svojim tekstovima.

Mjesto i uloga religijskih simbola u identitetu. Svaki od religijskih identiteta ima neki svoj simbol. U društvima s višestrukosti religijskih identiteta nije svejedno kakvu će „društvenu igru“ odigrati ti simboli. Ponekad izgleda da postoji njihov sukob. Navest ću nekoliko primjera. Oni koji (ne)opravdano maramu koju nose muslimanke nazivaju simbolom religijskog identiteta spore se oko njenog (ne)nošenja u javnosti. Smiju li se u društvima s višestrukim religijskim identitetima u sudnici držati raspelo ili neki drugi religijski simbol; smiju li u takvim društvima sutkinje biti pokrivena; smije li se u državnim (time i sudskim) institucijama pozdravljati religijskim pozdravom; smiju li stjuardese nositi raspelo kao privjesak na ogrlici; je li dopušteno u sekularnoj državi, u sali u kojoj zasjeda parlament, klanjati; treba li u zgradi parlamenta graditi prostorije za klanjanje, kapelice i slične objekte? Navest ću još jedan primjer. Vrhovni sud u Maleziji bio je primoran reagirati i zabraniti upotrebu imena Allah u bilo kojoj svetoj knjizi tamošnjih nemuslimana (poznato je da i kršćani kojima je arapski materinji jezik koriste termin Allah, a ne Bog).

Migracije i religijski identitet Europe. Migracije dovode do povećanja kontakata pripadnika različitih religijskih identiteta i povećanja religijskog pluralizma. Isti prostor sada dijele osobe koje imaju različite religijske identitete, vjeruju u različite bogove, možda se hrane različitom hranom, imaju različite poglede na to što je pristojno a što ne, itd.

Kada se slušaju različita reagiranja povodom migrantske krize, čovjek se zapita tko koga ne razumije: domicilno stanovništvo migrante, ili obratno? Odmah da kažemo kako je neprihvatljivo kod migranata gledati samo na njihov religijski identitet (najčešće muslimanski), a zanemariti sve ostale. Najčešće je nepovjerenje prema migrantima iz afričkih i azijskih zemalja (dakle, onima koji imaju, u načelu, drugačiji religijski i kulturni identitet). Europski susret sa novim pridošlicama sa Bliskog istoka, Azije i sjeverne Afrike, ponekad se više doživljava kao susret različitih religijskih kultura (izraženih načinom oblačenja, ishrane, obiteljske etike...), nego kao susret različitih religijskih identiteta.

Ponekad se, prateći rasprave o migrantima, nameće pitanje: jesu li migranti uopće nepoželjni u zemljama Europske unije, ili

prvenstveno oni koji pripadaju islamskoj kulturnoj tradiciji (a mnogo je indicija da smatramo da je tako)? Ne transformira li se onda pitanje: zemlje Europske unije-migranti, u odnos kršćanske prema islamskoj tradiciji; ili, još jednostavnije, na odnos: kršćani (bez obzira statistički, kulturološki ili stvarni)-muslimani. Pokazalo se da se Europa, s jačanjem migracionog vala, susrela s dva veoma opasna „izma“: islamskim i antiislamskim radikalizmom. Oba su podjednako pogubna po političku situaciju u Europi (razne vrste fobije, jačanje političke desnice, ograničavanje religijskih sloboda...). Ne prihvata se da su migracije rezultat ratova i siromaštva (za što umnogome krivicu snosi Zapad), već „urote“ kako bi se izmijenili europski nacionalni, a još više konfesionalni identiteti. Drugačije reći, da je cilj migracija uništiti tisućugodišnju (dakako „kršćansku“) kulturu u Europi. Tako ovi skeptici, među kojima ima i katolika, više drže do „kršćanskog duha Europe“ od samog pape Franje, koji stalno ponavlja i poziva na prihvaćanje migranata.

Dakle, da li će se u Europi raditi o „susretanju“, „udaljavanjima“ ili „sukobljavanju“ dva religijska identiteta (kršćanskog i muslimanskog) ne ovisi ni o kršćanstvu ni o islamu, već o današnjim (i sutrašnjim) kršćanima i muslimanima.

Kome smeta višestrukost religijskih identiteta u Europi? „Naš“ religijski identitet može proizići iz osjećaja snage religije kojoj pripadamo, a taj osjećaj se može učvrstiti upravo u susretima sa izazovima koji dolaze od drugih religijskih identiteta. Ali, sve može otići i ukrivo i odvesti nas u „igru“ identiteta, posebno pobješnjelijih identiteta (među kojima se najviše ističu nacionalni i religijski). U takvim „igramama“ ponekad se čovjeku nije lako ni snaći. K tomu treba imati u vidu da se moderna politika sastoji od niza borbi marginaliziranih grupa da budu uvažene.

Višestrukost religijskih identiteta u Europi smeta, prije svega, konzervativnoj svijesti, koja želi zadržati udobne pozicije tradicionalno raspoređenih religijskih identiteta u Europi (koji, po njihovom mišljenju, ne podrazumijevaju muslimanski religijski identitet iako je taj identitet stotinama godina prisutan u Europi – od Španjolske, Sicilije, do Balkana).

On ne odgovara političkoj desnici koja želi ojačati zajedništvo mržnjom prema Drugom i nesreću uvijek vidi u strancima s nekršćanskim identitetom. Europska desnica (inače

tradicionalno vezana uz religiju) pojavljuje se kao „zaštitnik“ kršćanskog identiteta. Ona⁴ se poziva na kršćansku tradiciju i vrijednosti, a sama ih se odriče u odnosu prema migrantima (načelo jednakosti ljudi). S druge strane, ljevica je slabija da jača toleranciju prema različitosti, prema manjinama. Zasižno da će jačanjem desnice (to pokazuje jačanje političkih stranaka s antimuslimanskom i antimigrantskom agendom) i nacionalizma u Europi položaj manjina, pogotovo onih muslimanskog religijskog identiteta, biti sve teži. Pokazuju to i slučajevi svetogrđa, bilo da se radi o povredi svetih mjesta, svetih simbola, svetog vremena ili svete prakse. Ono se javlja kao međureligijsko (mediji ga obično nazivaju skrnavljenjem) i interreligijsko. O međureligijskom svetogrđu govorimo kad pripadnici jednog religijskog identiteta povređuju sveti prostor, sveto mjesto, sveto vrijeme ili svete simbole pripadnika nekog drugog religijskog identiteta (hramovi, sveti predmeti, nadgrobni spomenici/nišani...). Tu spada i uništavanje crkava, džamija, spomenika jedne religijske zajednice, od strane pripadnika drugih religijskih zajednica. A, to podiže međureligijske tenzije i služi za širenje mržnje, netolerancije i političkih konflikata. Naprimjer, to je bacanje svinjskih glava u dvorišta džamija (što ekstremisti čine po Europi), jer znaju da islam zabranjuje muslimanima uzgoj svinja, konzumiranje svinjskog mesa i svih proizvoda koji sadrže tu komponentu. A, svi ti sukobi između (pa i unutar) religijsko-konfesionalnih (kao i nacionalnih) identiteta ostavljaju duboke ožiljke.

Religijski identitet u raljama kritike. Tu postaje ključno pitanje: kako poimamo, i kako se odnosimo, prema slobodi govora? Različito se gleda na slobodu govora ne samo u zapadnoeuropskim društvima već i među pripadnicima pojedinih religijskih grupa. Sloboda govora je nešto što se na Zapadu podrazumijeva kad je riječ o pravima pojedinaca. Naravno, ne sporim jačanje kritike religije (osobito njene zlouporabe), ali uvijek moramo voditi računa o kontekstu i zapitati se: dokle seže moja sloboda u kritici religije? Odgovor bi svakako trebao biti – granica vjerske slobode drugoga. Čim smo dodirnuli religijsku slobodu drugoga, prešli smo granicu naše slobode u kritici religije.

⁴ Nacionalistička desnica koja je i inače zabrinuta „zbog gubitka nacionalnog identiteta u transnacionalnoj Evropi“ (Žižek, 2018:30).

Također, često nastaju nesporazumi oko podrazumijevanja umjetničke provokacije? Razlike nastaju i u ocjeni i procjeni dokle seže sloboda umjetničke provokacije? Je li njena granica osjećanje i dostojanstvo drugih (kao što je granica moje slobode, sloboda drugoga)? Naravno da ćemo dostojanstvo drugih povrijediti ako pogrdno nazivamo pravoslavne „vlasima“, katolike „ćafirima“, muslimane „balijama“, i sl.

Zaključak

Religijski identiteti stvaraju odvojenost od drugih koji imaju drugačiji religijski identitet, koji nisu „naši“ (muslimana, katolika, pravoslavnih...). Zato se uvijek postavlja pitanje: kako u društvu s višestrukosti religijskih identiteta govoriti o „tuđim“ religijskim identitetima sa stanovišta osobnog svjetonazora ili osobne religioznosti? Nepoznavanje religijske i nacionalne kulture Drugoga može biti osnova identitetskih sukoba.

Često mi se nameće pitanje: postoji li povijesni strah Europe od muslimanskog identiteta? Bez obzira što u današnjoj Europi već živi treća generacija muslimana, nažalost, mnogi Europljani gaje sjećanja na vjerske ratove i na tome zasnivaju strah od islama. Je li u pravu Frensis Fykujama⁵ kad nas upozorava da još nismo sigurni da identitetski problemi (pa i oni koji se odnose na religijske identitete) neće proizvesti sukobe i nestabilnost u demokratskim društvima i između njih. Ta mogućnost, prema Fykujama je stvarna. Nadajmo se da se to neće ostvariti.

Da bi se to preduprijedilo, Europi treba dijalog. Sudionici dijaloga ne mogu za probleme u Europi i Europskoj uniji okrivljivati migrantske grupe, posebno među njima muslimane. Dijalog se treba voditi ne samo između ljudi s religijskim identitetima, već i sa onima koji nemaju taj identitet, sa ateistima. Je li u pravu fra Drago Bojić kad piše „da je dijalog s ateistima, uz međureligijski dijalog, jedan od najvažnijih postulata suvremenih društava“ (Bojić, 2016: 172). Za koje zemlje je posebno važan dijalog: za zemlje u kojima su gotovo svi građani vjernici a pripadaju različitim nacionalnim i religijskim/konfesionalnim identitetima (poput Bosne i Hercegovine). Koji je preduvjet za

⁵ Frensis Fykujama, *Glasanje nogama i kraj istorije*, NIN, Beograd, 12. 07. 2018:44.

dijalog u Bosni i Hercegovini? Sve bi se religijske (kao i nacionalne) zajednice trebale distancirati od zločina koji su počinjeni od strane njenih pripadnika (pa i pod njenim znamenjem), ali ne deklarativno, već iskreno. Važno je otići na mjesta zločina koji je počinjen od strane njenih pripadnika i tamo se pokloniti žrtvama, iskazati kajanje i zatražiti oprost. Umjesto toga, imamo slavljenje onih koji su zločin počinili (organiziraju im se spektakularni dočeci; sahrane „za pamćenje“, i sl.) ili su na neki drugi način za isti odgovorni. To ne vodi dijalogu i pomirenju.

Literatura

- Andrić, Ivo (2018). *Pored puta*. Beograd: „Laguna“.
- Bojić, Drago (2016). *Zlato i tamjan*. Mostar: „Centar za kritičko mišljenje“.
- Mazover, Mark (2011). *Mračni kontinent – Evropa u dvadesetom veku*. Beograd: „Arhipelag“.
- Religijski i konfesionalni identiteti kao akteri mogućih sukoba na Balkanu i u Evropi*, Posebno izdanje časopisa *Kultura polisa*, godina XV, br. 2, 2018. Novi Sad: „Kultura – polis“.
- Traverso, Enzo (2018). *Nova lica fašizma*. Zagreb: „TIMpress“.
- Žižek, Slavoj (2018). *Lenjin 2017 – sećanje, ponavljanje i prorađivanje*. Novi Sad: „Akademska knjiga“.

Conference paper

RELIGION IN DEBATES ABOUT THE EUROPEAN IDENTITY

Akademik Ivan Cvitković

Abstract

A short reflection on the books and publications in which I have already written about religious identities in Europe is presented in the introduction. A situation with religious identities varies from one society to another, from one continent to the other. There are *three types* of religious identity that dominate in Europe (church, churchless and “distanced“). Have religious identities or their “folklore” aspect become stronger in Bosnia and Herzegovina since the 1990s?

Then I come back to the very *term and type* of identity (acquired, chosen etc.) and their basic sociological characteristics. The importance of self-identification and others’ perception of our identity is discussed. Considering the multiplicity of human identities, there will be elaboration of *the place of religion among multiple identities*. In what social conditions does religious identity gain significance? What is the correlation between religious identity and family, national and professional identities? What happens if the religious identity is rejected? There will be some elaboration also of *the place and the role of religious symbols in identities*. What kind of social “game” can these symbols play? The examples of conflicts over religious symbols are provided. In particular, *migrations and the religious identity of Europe* will be discussed. Migrations lead to establishing more regular contacts between different religious identities. Who does not understand whom: is it that the domicile population does not understand migrants or vice versa? Is the migrants’ arrival experienced more as an encounter of different religious cultures than as an encounter of different religious identities? Is the relation of those with the Christian and those with the Muslim identity in fact the central issue in all this matter? Approaching migrants as a “threat” to the “Christian European identity”. *Who is bothered by the plurality of*

religious identities in Europe? Above all, conservative consciousness, then right-wing politics growing stronger in Europe and inciting hatred towards the non-Christian, especially towards the Muslim identity. The inability of the left-wing to develop a different, more tolerant model towards migrants. Does this mean that the position of the minority in Europe will become more difficult? Something about the sacrilege and the ways in which it is demonstrated in Europe and in our region. The religious identity in the creeps of criticism and art. How far does the freedom of artistic provocations go?

The *conclusion* will be about whether religious identities lead to their separation from others. How to talk about religious identity of "the other" from the standpoint of a personal worldview and religious identity in a society with multiple religious identities? Are we confident that identity problems will not cause further conflicts and instability in European societies?

Keywords: religious identities, religious symbols, migration, European identity

أ.د. إيفان تسفيتكوفيتش، عضو أكاديمية العلوم والفنون في البوسنة والمهرسك

الدين في النقاشات عن الهوية الأوروبية

الملخص

في المقدمة، نظرة سريعة إلى الكتب والبحوث التي قد كتبت فيها عن الهويات الدينية في أوروبا. ويختلف الوضع مع الهويات الدينية من مجتمع إلى مجتمع، ومن قارة إلى قارة. وسيطر على أوروبا ثلاثة أنواع من الهوية الدينية (الكنايسي، بلا كنيسة، و "العزوف"). هل تم تعزيز الهويات الدينية أو جانبهم "الشعبي" في البوسنة والمهرسك منذ التسعينيات؟ ثم أعود إلى مفهوم الهويات وأنواعها (المكتسبة، المختارة...) وخصائصها الاجتماعية الأساسية. أهمية التشخيص الذاتي وتصور الآخرين عن هويتنا. وبالنظر إلى تعدد الهويات البشرية، سنتحدث عن مكانة الدين بين الهويات المتعددة. وفي أية ظروف اجتماعية تكتسب الهوية الدينية أهميتها؟ ما هي علاقة الهوية الدينية مع هوية الأسرة والهوية الوطنية والمهنية؟ ماذا يحدث إذا تم رفض الهوية الدينية؟ كما ستتم مناقشة مكانة الرموز الدينية ودورها في الهويات. ما هي "اللعبة" الاجتماعية التي يمكن أن تلعبها تلك الرموز. الأمثلة على النزاعات حول الرموز الدينية. على وجه الخصوص، ستتم مناقشة الهجرة والهوية الدينية لأوروبا. إن الهجرة تؤدي إلى زيادة الاتصالات بين الهويات الدينية المختلفة. من هو لا يفهم من: المواطن للمهاجرين، أم العكس؟ هل يتصور وصول المهاجرين كاجتماع للثقافات المختلفة أكثر من كونه اجتماع للهويات الدينية المختلفة؟ هل العلاقة بين من يحملون الهوية المسيحية وذوي الهوية الإسلامية قضية مركزية؟ تصور المهاجرين ك "تهديد" ل "الهوية الأوروبية المسيحية". لمن له مانع من تعدد الهويات الدينية في أوروبا؟ بادئ ذي بدء، للوعي التقليدي في أوروبا، ثم إلى اليمين السياسي الذي يزداد قوة في أوروبا ويطور الكراهية للهوية غير المسيحية، وخاصة للهوية الإسلامية. ضعف اليساريين أن يتطوروا نموذجاً مختلفاً وأكثر تسامحاً تجاه المهاجرين. هل هذا يعني أن وضع الأقليات في أوروبا سيصبح من الصعب على نحو متزايد. وكذلك الشيء عن

التجديف وطرق التعبير عنه في أوروبا وعندنا. الهوية الدينية في حضم النقد والفن. إلى أي مدى تذهب حرية الاستفزاز الفني؟

سيناقش في الخلاصة ما إذا كانت الهويات الدينية تؤدي إلى الانفصال عن الآخر، كيف يمكن للمرء أن يتحدث في مجتمع بهويات دينية متعددة عن الهوية الدينية "للآخر" من وجهة نظر العالم الشخصية والهوية الدينية؟ هل نحن متأكدون أن مشاكل الهوية لن تسبب المزيد من الصراع وعدم الاستقرار في المجتمعات الأوروبية؟

الكلمات الأساسية: الهويات الدينية، الرموز الدينية، الهجرة، الهوية الأوروبية